

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТЕРМІНОЗНАВСТВА ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ

УДК 811.161.2'06'373

Ірина Кочан

Львівський національний університет імені Івана Франка

ТЕРМІНОЛОГІЯ: НАЦІОНАЛЬНА ЧИ МІЖНАРОДНА?

© Кочан І. М., 2009

У статті порушено проблему національного та інтернаціонального в термінології. Наведено різні погляди науковців, висловлено власні міркування щодо цього питання, а також щодо оновлення українського професійного лексикону шляхом поєднання тенденцій до інтернаціоналізації з тенденцією до збереження національної своєрідності термінів.

The article touches the problem of national and international in terminology. There are expressed different thoughts of scientists, is expressed own opinion of this question, and also of renovation of Ukrainian professional vocabulary by integration of the internationalization tendencies with the tendency towards conservation of national originality of terms.

Після проголошення незалежності України розпочався процес створення й удосконалення національних терміносистем. Адже українська мова посіла чільне місце у всіх сферах діяльності людини, зокрема й у науковій, яка донедавна послуговувалася переважно російською мовою, і там усталилася російськомовна термінологія. Починаючи від 1990 року, процес відсторонення чужомовної термінології й заміна її на власне українську вже розпочався. Чимало класичних наук (математика, фізика, хімія, медицина, географія, біології тощо) вже мали національну основу фахової мови, тому в цих галузях вона поступово відроджується й удосконалюється. Але оскільки наука не стоїть на місці, постійно рухається вперед, то з'являються й нові поняття, які потребують своєї номінації, а отже, відповідно й нових термінів, які створюють на національному мовному ґрунті або запозичують з інших мов разом із поняттям, яке позначають. Крім того, з'явилося чимало нових наукових галузей, напр.: *комп'ютерна техніка, оптоелектроніка, космічна біологія, екологія довкілля*, утворених на перетині різних наук або й покликаних до життя науково-технічним прогресом. Ці галузі також потребують своєї мовної бази, яка не завжди є власне національною.

У статті порушено гостродискусійні проблеми оновлення українського професійного лексикону, пов'язані передусім із гармонійним поєднанням тенденції до інтернаціоналізації з тенденцією до збереження його національної своєрідності.

Термінологія відрізняється від інших шарів лексики значною кількістю запозичень з інших мов, що, з одного боку, є ознакою міжнародного статусу науки та її галузей, а з іншого – стає наріжним каменем для осіб, непричетних до неї. Запозичення в науковій термінології чимало учених розглядає як межу між штучними і природними мовами. У наукових працях останніх років іншомовні слова трактують як нормальну функцію лінгвістичного життя (В. Лейчик, Г. Онуфрієнко), яка набуває особливої перспективності й унаслідок цього заслуговує на серйозну увагу дослідників. Такі терміни не займають у мові ізольованого місця. Вони відмінюються, входять до словосполук і фраз, утворюють похідні.

Вважаємо, що лексиці (термінології) властиві ті самі тенденції, що й мові загалом. Її розвиток зумовлено зовнішніми (екстралінгвальними) та внутрішніми (інтралінгвальними) чинниками. Нерідко екстралінгвальні чинники відіграють важливу роль у творенні тієї чи іншої номінації. Однак зовнішні чинники розвитку мови не діють незалежно від внутрішніх, зумовлених певними системними відношеннями. Позамовні фактори можуть сприяти чи, навпаки, заважати, прискорюючи чи сповільнюючи відповідні процеси.

Проблема національного та запозиченого в українському термінознавстві завжди була важливою. Тож сьогодні не є винятком. Дедалі актуальніше постає питання, якою має бути українська термінологія: замкнутися у своєму вузькому національному колі чи, навпаки, дати простір чужомовним словам?

З давніх-давен торговельні, економічні та культурні зв'язки між народами сприяли проникненню в різні мови іншомовних слів. Так само й українська мова збагачувалася іноземними елементами і словами. Однією з причин запозичень є потреба в поповненні або створенні якоїсь лексико-семантичної групи, яка була відсутньою чи недостатньо заповненою в певний час. Ще одна причина запозичень – семантичне обмеження питомого слова, усунення його багатозначності.

Розвиток української термінології має специфічний характер порівняно з термінологією інших європейських мов. Формування її відбувалося під впливом російської та польської мов. Мала вплив також німецька, оскільки культура цього народу в певні етапи розвитку людства була добре розвиненою.

Складність творення й уживання термінолексики І. Франко вбачав у тому, що, з одного боку, «учений, викладаючи нам здобутки науки, мусить послуговуватися мовою, і то не якоюсь абстрактною, а тою, звичайною, витвореною історично, привичною для нас» [12, с. 46], а з іншого – повинен дбати про максимальну точність й однозначність терміна: «чим докладніша, доказовіша має бути наука, тим сильніше учений має боротися з сею поетичною сенестією, отже, поперед усього з мовою, – відси йде, напр., конечність витворювати наукову термінологію, звичайно, дику, варварську в очах філолога, або звичай уживати для такої термінології *чужих слів*, відібраних від живого зв'язку тої мови, в яку їх вплетено, – на те, щоби не збуджувати ніяких побічних образів в уяві» [12, с. 47].

Запозичували поняття на позначення реалій «чужого» життя (*лорд, герцог, хот-дог*) або чужомовних реалій, які згодом увійшли в нашу дійсність (*комп'ютер, скутер, автомобіль*); давно відомі реалії нерідко перейменовували вдалим запозиченим словом (*рефери* – суддя спортивних змагань; *спринтер* – бігун, плавець на короткій дистанції). Крім того, на думку деяких учених, причини запозичень можуть бути ще й соціально-психологічні: престижність іншомовного слова (*ексклюзивний*, замість винятковий, *супермаркет*, замість магазин), його вживаність у багатьох мовах [7, с. 142–162].

Причини таких запозичень різні, насамперед, це позначення реалій чужого життя (*спагеті, піца* – італійське; *хот-дог* – американське, *гамбургер, бутерброд* – німецьке), відтак створення однослівного терміна замість кількаслівного національного (*спринтер* – бігун на коротку дистанцію, *рефери* – суддя спортивних змагань), «престижність» іншомовного слова (*вердикт* замість присуд, *супермаркет* замість магазин самообслуговування), усталеність його у мові (*телефон, автомобіль, телевізор*).

«Задовільняючи необхідність удосконалення лексичної системи мови, запозичення переймали на себе такі функції: а) створення однозначного терміна: *канцлер* – друкар, *секретар* – пишець; б) заміна складеного терміна однослівним: ратні люди, служиві люди – *солдати*; річний торг – *ярмарок*» [9, с. 60].

Проникаючи в нове мовне середовище, запозичене слово пристосовується до чужої лексичної системи, входить у чужі для нього лексичні зв'язки. Процес адаптації – це формування лексичних зв'язків слова у новій системі, створення серій і рядів типових уживань його в мові, які узагальнюються і є достатніми для актуалізації значення.

«Певна річ, – писав І. Франко, – що викидування, а часто й дуже недотепне «перекладання» міжнародних слів, особливо в міжнародній термінології, ще більше відділило слов'ян одних від других, а й припинення слів з одної слов'янської мови до другої робилося не раз в надто великій мірі і без приноровлення до духу і звукових правил рідної мови» [13, с. 72].

Входячи в систему мови-рецептора, іншомовне слово втрачає широке коло різноманітних значень, властивих йому в рідній мові, і відокремлюється в одному специфічному значенні, найчастіше предметно-речовому. Звідси одноплановість, однозначність нового запозичення в початковий період існування його в нових умовах. «Чим ширші і різноманітніші контексти вживання іншомовного слова, – а ці контексти зумовлюють зміни в семантичній структурі слова, тим скоріше і міцніше закріплюється слово у мові» [2, с. 48].

Серед запозичень слід виділити міжнародні слова, або слова-інтернаціоналізми. На думку Ю. Бельчикова, такі терміни за своїм походженням старогрецькі чи латинські або складаються із греко-латинських коренів, які в певних системах наукових понять передають специфічні ознаки. Тому корені, побудовані саме з таких спеціалізованих терміноелементів, вирізняються високою точністю позначення р називання.

Автор зазначає, що слова з такими елементами слід вважати інтернаціональними, бо вони, «по-перше, позначають поняття, явища із сфери політики, культури, науки, техніки, мистецтва, і, по-друге, поширені в декількох, хоча б трьох неспоріднених мовах» [2, с. 3]. Такі слова запозичували на різних етапах розвитку мови і в різних терміносистемах.

Поняття і термін «інтернаціональний» з'явилися у XVIII ст. Вважають, що автором цього слова був англієць Дж. Бентам. Інтернаціоналізми на початку XX ст. трактувалися як суто європейське явище і як окремий випадок лексичних запозичень [16, с. 95]. Як стверджує Т. Секунда, «за *інтернаціональні* терміни можна вважати ті терміни, що їх уживають з тим самим значенням у більшості європейських, особливо висококультурних, мов» [11, с. 15].

В. Акуленко вважає, що інтернаціоналізми – це слова й вислови, що належать до спільного етимологічного фонду ряду мов, близьких за походженням або історичною належністю до певної зони. Це важливе джерело спільної лексики та фразеології, термінології. Виникли вони у великих об'єднаннях мов світу, що утворюють п'ять основних зон: *європейську* (латино-грецьку за мовною основою); *ізраїльську* (гебраїську), *близько- і середньосхідну* (арабо-перську), *індійську* (санскритську, індо-арійську); *позаросійську* далекосхідну (китайську). Українська мова належить до європейської зони.

З мовознавців початку XX ст. явище інтернаціональної лексики розглядав А. Мейє [15, с. 59], хоч він і не послуговувався цим терміном, а вів мову про історичні шари міжнародної лексики. Саме цей учений висловив думку про існування аналогічних явищ у різних регіонах земної кулі.

Ідею різних типів інтернаціоналізмів обґрунтовували в 30-х роках XX ст. у працях Е. Вюстера [17] та В. Жирмунського [4]. Інтернаціоналізми завжди мають подібне звучання, тотожні або близькі значення, подібну форму.

Отже, під *інтернаціональною* лексикою розуміють слова або терміни, які в близькій формі та з тими самими значеннями уживаються в багатьох мовах народів Європи, Азії та інших континентів [6, с. 27]. У середині XX ст. її досліджували такі українські учені: В. Акуленко, І. Білодід, Т. Кияк, О. Медвідь, Т. Панько, О. Пономарів, Л. Симоненко, Ю. Цимбалюк тощо.

Оскільки слово *інтернаціональний* останнім часом набуло на ідеологемному рівні негативного відтінку, послуговуватимемося його відповідниками – *міжнаціональний*, *міжнародний*.

Штучними, на думку В. Акуленка, виглядають деякі спроби розмежувати явища *інтернаціонального і міжнародного*. Іноді довільно пропонують відносити *інтернаціональний* до широкого кола чи навіть до всіх, а *міжнародний* – до вузького кола народів або, виходячи не із значення чи мотивування відповідних слів, роблять спроби трактувати *інтернаціональне* як таке, що стосується різних націй, а *міжнародне* – будь-яких народів.

«Категорія інтернаціонального має об'єктивний характер, а не впливає з дослідницької методики. Інтернаціональне втілюється у різних національних реалізаціях, причому суть його виявляється саме у зіставленні і порівнянні таких реалізацій. Воно не існує поза межами національного і не може протиставлятися національному як щось зовнішнє, позанаціональне...» [1, с. 4].

Процес інтернаціоналізації слів вивчено ще недостатньо. Не визначена загальна номенклатура та інвентар міжнародних лексичних одиниць, нема точних даних кожної мови щодо поширення міжнародних термінів, їх етимології, розподілу за лексико-семантичними розрядами, тематичними групами. Усе це зумовлює *актуальність* дослідження.

Міжнародні лексеми є в кожній мові. Їхня кількість залежить від того, чи мова повністю абсорбує ці слова у свою систему, чи, навпаки, відштовхує їх, намагається знайти для них відповідні аналоги на національному ґрунті. Більшість таких слів називають поняття різних галузей знань, тобто є термінами.

Українській мові також притаманні такі спеціальні назви. Вони з'явилися порівняно недавно, але вже здобули права громадянства. Одні з них пристосувалися до нашої мови, отримали національну афіксацію, стали продукувати словотвірні ланцюжки та гнізда, інші ж так і залишилися у своєму первісному вигляді, лише в нашій транслітерації. «Інтернаціоналізація лексем належить до універсальних мовних явищ, оскільки уводить до свого словникового фонду певну кількість міжнародних слів і термінів. Процес інтернаціоналізації лексем досить складний і пов'язаний як із внутрішньомовними, так і зовнішньомовними факторами. У цьому зв'язку інтернаціональне, міжнародне слово може або генетично належати до загальноетимологічного фонду і проходити шлях розвитку усередині конкретної мови, або запозичуватися з мови, в якій воно було введено у вжиток, при цьому неабияка роль відводиться мові-посереднику» [6, с. 27].

В українську мову латинські й грецькі слова проникали різними шляхами: 1) безпосередньо з класичних мов; 2) за посередництвом романо-германських мов (французької чи німецької); 3) за посередництвом слов'янських (польської чи російської).

Процес запозичення термінів суттєво не відрізняється від запозичення слів загальноповсякденної мови, проте «корінні» відмінності існують. Полягають вони саме у використанні переважно писемного шляху проникнення нових слів, а також можливості свідомого впливу на формування термінологічних систем» [8, с.130].

Терміни з міжнародними компонентами легко впізнати, вони мігрують з однієї мови до іншої, не потребують перекладу і позначають поняття найрізноманітніших галузей знань. А оскільки, як відомо, терміни не творяться стихійно, а їх придумують, складають за певним зразком, певною моделлю, то нерідко відомі автори деяких з них. Зокрема, автором математичного терміна *логарифм* є шотландський математик Дж. Непер (1550–1617). Він утворив його з грецьких основ. Слово *мікроб* (термін біології та медицини) утворив 1876 року хірург Седіо також на основі грецьких слів. Термін *екологія* виник у середині XIX ст. (1858), проте в науковий обіг його ввів німецький біолог Ернст Геккель у 1886 році, а слово *телефон* придумав у 30-х роках XIX ст. англійський фізик У. Уїтстон. Останнім часом греко-латинські морфеми є тим будівельним матеріалом, з якого нерідко творять терміни у західноєвропейських мовах.

Історія термінологій – це не лише національна проблема, а й, безумовно, міжнаціональна, бо пов'язана з історією світової науки, з історією міжнародних взаємозв'язків. Кожне наукове відкриття супроводжується новою назвою, яка належить до терміносистеми певної наукової галузі, а вже звідти наукове поняття переходить в інші мови світу, зберігаючи назву, придуману автором, або ж, навпаки, отримує свою, національну номінацію. Так частина слів переходить з однієї мови в іншу.

Т. Секунда доводить «псевдоінтернаціоналізм» деяких так званих інтернаціональних термінів. Він стверджує, що такі слова, як *шарнір*, *ватерпас*, *рулетка*, *паралель*, *вінкель* тощо в жодній європейській мові, крім російської, не уживаються, напр.: «*ватерпас* – слово англійського походження, у німецькій маємо *Wasserwage*, *Libelle*, у французькій *niveau d'eau*, у польській *libella*, у чеській *vodováha*, *vodovodnosti*. На його переконання, українська термінологія повинна спиратися найперше на народні термінологічні матеріали. «...Матеріяли ці дуже багаті, а що вони фактично

існують, то ми й не маємо права творити термінологію, не використавши їх... Збирати матеріали потрібно по всій території, що її залюднює український нарід... Складати українську термінологію треба дуже обережно, щоб не засмітити мови невдалими термінами, а що це складання відбуватиметься під впливом чужих мов, то треба буде заздалегідь визначити хоча б певні загальні принципи щодо участі в ній чужих мов» [11, с. 17]. Т. Секунда висловив думку, що такі слова, як *барометр, температура* тощо слід віднести до української технічної термінології, зазначаючи, що й до них слід підібрати українські національні відповідники. Існування національних відповідників поряд з інтернаціональними може стати у пригоді авторам популярних технічних розвідок та книжок, адресованих широкому колу читачів і користувачів. Його сучасник Є. Риндик, автор праці «Міцність матеріалів», вважав, що «повна українізація наукової термінології була б ідеальним розв'язком справи». На його думку, чужі терміни засмічують мову, шкодять її красі, отже, їх треба уникати. «...Знання інтернаціональної термінології не дає ні найменшої можливості читати чужу книжку, якщо з цим не сполучене знання цілої мови цієї книжки... Треба звести кількість чужих слів до мінімуму. Кожний влучний справді український термін треба вводити в життя, незалежно від того, чи він усуває слово інтернаціональне, чи просто чуже». [10, с. 4].

Автор «Систематичного словника української математичної термінології» М. Чайковський, навпаки, пише, що «повна націоналізація всієї термінології так само була б недоцільною, бо багато чужих слів вже закоренилося в нашій мові так, що не слід би їх викидати, й не кожне чуже слово піддається перекладові» [14, с. 6].

Проблема вибору національної чи чужомовної назви на позначення наукового поняття є актуальною ономазіологічною проблемою термінології. Десять років тому питома вага термінів іншомовного походження становила в середньому близько 40 відсотків. Дуже важливо знайти ту «золоту середину» між невмотивованими запозиченими номінаціями наукових понять і вузьконаціональною замкненістю в розбудові термінології.

Свого часу М. Юшманов виділяв три види мовної політики щодо запозиченої лексики: *ксеноманія* (заохочення запозичень), *утилітаризм* (вибирати лише те, що не піддається заміні) і *пуризм* (заміна іншомовних слів своїми, автохтонними). Різні мови по-різному вбирають у себе й адаптують іншомовні слова. Одні намагаються не завдавати собі клопоту й запозичають чужі лексеми в готовому вигляді, але в національній транслітерації (*ксеноманія*). На думку А. В. Ісаченка, англійська та французька мови охоче приймали латинські та грецькі елементи, вони не боролися за національну самобутність, не переживали періоду пуризму.

Інші ж, навпаки, намагаються очистити свою лексику від чужих слів, замінюючи їх своїми (*пуризм*). Це більшість слов'янських (зокрема чеська, польська) мов вели боротьбу за автохтонну термінологію, тому терміни класичних мов вони намагалися калькувати за допомогою національних морфем або підбирати до них національні описові звороти [5, с. 22].

Ще інші дотримуються принципу золотієї середини: іншомовні слова, які не мають національних відповідників, адаптуються в ній і розчиняються в потужному арсеналі національних наукових слів (*утилітаризація*). На таких позиціях стоїть українська.

Як засвідчує лексикографічний матеріал, усі запозичені з інших мов слова можна поділити на дві групи: ті, які увійшли в нашу мову без особливих змін (лише в українській транслітерації) (*анод, катод, адаптація, конфігурація, монтаж, стаж, репортаж* тощо), і такі, що пристосувалися в нашій мові, отримали національну афіксацію або вже не сприймаються як запозичені (*вібрування, школа, селективність*).

Адаптування іншомовних слів може відбуватися таким чином:

- приєднанням до запозичених афіксальних слів українських суфіксів (*професійний, індустрийний, перспективний, математичний, гантреновий*);
- приєднанням до запозичених афіксальних слів українських префіксів (*надгенератор, підпрограма*);
- приєднанням до національних коренів запозичених чи інтернаціональних афіксів (суфіксів чи префіксів) (*читабельний; суперзірка*);

- поєднанням національного та запозиченого (інтернаціонального) коренів (*кінозйомка, аеросани, фотоспалах, Галагро* тощо). Тобто запозичуватись можуть не лише окремі слова, а й їх компоненти.

А терміни, що містять комбінацію національних і запозичених елементів, називаються *гібридними*.

У наш час запозичання в термінології набуло особливого значення, зважаючи на посилення міжнародного характеру наукових досліджень й активізацію термінів-інтернаціоналізмів. Інтернаціоналізація терміносистем особливо чітко простежується у молодих наукових галузях (маркетинг, обчислювальна техніка, екологія тощо).

Ежен Вюстер, австрійський учений, мріяв про абсолютну інтернаціоналізацію мови науки. Однак цей проект не мав успіху, як і спроба створити єдину міжнародну термінологію на основі латини чи штучної міжнародної наукової мови.

Сьогодні як ніколи важливо прискіпливо ставитися до чистоти рідної мови загалом і наукової зокрема. На порядку денному постали справи кодифікування, тобто систематизування, унормування терміносистем. Проблема співвідношення національного й запозиченого у мові була і є актуальною. Це зумовлено тим, що на зламі століть у нашу мову влилося чимало англіцизмів та американізмів, які почали витіснити питомі українські слова. Вливаються вони бурхливим потоком і в терміносистему. Однак не можна цілком замінити усю національну термінологію запозиченою, хоч би якою найдосконалішою вона не була.

Назріває необхідність вивчення кількісного аспекту процесу інтернаціоналізації. Адже, незважаючи на те, що такий процес вважається об'єктивним і прогресивним, бо поповнює та видозмінює термінологію, він має і негативні властивості, які ведуть до денационалізації терміносистем, витіснення національних термінів і терміноелементів.

1. Акуленко В. В. *Співвідношення національного та інтернаціонального у мові* / В. В. Акуленко // *Мовознавство*. – 1976. – № 1. – С. 3–12. 2. Бельчиков Ю. А. *Интернациональная терминология в русском языке* / Ю. А. Бельчиков – М., 1959. – 78 с. 3. Бондар О. *Семантико-граматичні типи терміносполук у галузі екології* / О. Бондар // *Українська термінологія і сучасність*: зб. наук. пр. – К., 2003. – С. 135. 4. Жирмунский В. *Национальный язык и социальные диалекты* / В. Жирмунский – Л., 1936. – 48 с. 5. Исаченко А. В. *Термин-описание или термин-название?* / А. В. Исаченко // *Славянская лингвистическая термиология*. – София, 1962. – Т. 1. – С. 12–37. 6. Кокойло О. В. *Интернациональна лексика в російській та іспанській мовах* / О. В. Кокойло, Н. М. Корбозерова // *Мовознавство*. – 1987. – № 2. – С. 27–32. 7. Крысин Л. П. *Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни* / Л. П. Крысин // *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. – М., 2000. – С. 142–162. 8. Лотте Д. С. *Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов* / Д. С. Лотте – М.: Наука, 1982. – 149 с. 9. Олексієнко С. І. *Про лексико-семантичний розвиток запозичень: на матеріалі східнослов'янських пам'яток XIV–XVI ст.* / С. І. Олексієнко // *Мовознавство*. – 1976. – № 3. – С. 59–65. 10. Риндик С. *Міцність матеріалів* / С. Риндик – Прага: 1924. – 336 + XXII с. 11. Секунда Т. *Принципи складання української технічної термінології* / Т. Секунда // *Вісник Ін-ту Укр. Наук. Мови*. – 1930. – Вип. 2. – С. 17. 12. Франко І. *Із секретів поетичної творчості: твори в 50-ти т.* / І. Франко; [голова редкол.: Є. П. Кирилюк]. – К.: Наук. думка, 1976–1986. – Т. 31. – С. 5–119. 13. Франко І. *Слов'янська взаємність у розумінні Яна Коллара і тепер: твори в 50-ти т.* / І. Франко; [голова редкол.: Є. П. Кирилюк]. – К.: Наук. думка, 1976–1986. – Т. 29. – С. 51–76. 14. Чайковський М. *Систематичний словник української математичної термінології* / М. Чайковський. – Берлін: Вид-во української молоді, 1924. – 116 с. 15. Meillet A. *Introduction à la classification des Langues* / A. Meillet // *Linguistique historique et linguistique générale*. – Paris, 1936 – Т. 2. – S. 59. 16. Richter E. *Fremdwortkunde*. – Leipzig; Berlin, 1919. – S. 94–97. 17. Wüster E. *Die internationale Normung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik*. – Berlin, 1931.